

EKOLOGISK KONSTVETENSKAP

Red.

Anna-Maria Hällgren & Dan Karlholm

Södertörns högskola

© Författarna

Södertörns högskola
Biblioteket
SE-141 89 Huddinge
www.sh.se/publications

Omslagsbild: Fossil från översilurisk tid. Foto: Göteborgs
Naturhistoriska Museum. CC BY 4.0.

Grafisk form: Per Lindblom & Jonathan Robson

Tryckt hos E-print, Stockholm 2024

Södertörn Studies in Art History and Aesthetics 9

Södertörn Academic Studies 97

ISSN 1650-433X

ISBN 978-91-89504-61-5 (tryckt)

ISBN 978-91-89504-62-2 (digitalt)

Landskapsarkitektur och hållbarhet i ett långt tidsperspektiv

Catharina Nolin

Bild 7.1. Vy över lustträdgården vid Drottningholms slott av Erik Dahlbergh och Willem Swidde ur planschverket *Suecia antiqua et hodierna*. Detta blad trycktes 1694. Foto: Kungliga biblioteket. Signum: KoB Dahlb. I:80 Ex. I.

Landskapsarkitektur kan beskrivas som en form av kultiverad natur. Någon har bestämt hur en plats ska se ut, gjort upp en plan, bestämt vad som ska växa på platsen, hur det ska växa och vilka ingrepp som ska göras. Någon har bestämt var gränser ska gå, hur och var kroppar ska röra sig i topografin, vad blicken och andra sinnen ska fånga in och tolka. Samtidigt består trädgårdar, parker och landskap av jord, vatten och växter som blommor, träd och buskar, det vill säga levande, föränderliga och förgängliga material som är en del av jordens ändliga resurser. Inom konsthistorieskrivningen har landskapsarkitekturen ibland funnit sin plats, men långt ifrån alltid.¹ När den funnits närvarande – exempelvis i form av 1700-talets landskapsparker – har den

¹ Catharina Nolin, "From Gardening Manuals to Signum's Swedish Art History. Approaches to the Historiography of Swedish Landscape Architecture", *Konst-historisk tidskrift* häfte 1 (2016), s. 126–140.

ofta behandlats som *bild* eller *tecken* i form av de ritningar som föregått den fysiska utformningen eller de avbildningar som gjorts i efterhand. Den levande, föränderliga och förgängliga naturen har i sådana skildringar däremot ofta fått stå tillbaka för den byggda formen.

Men landskapsarkitektur är både natur och kultur – om en sådan gränsdragning kan göras. Landskapsarkitekten och konsthistorikern Anne Whiston Spirn har uppehållit sig vid detta gränssnitt genom att diskutera huruvida människan är en del av naturen eller om hon står utanför den. Hon själv väljer varken det ena eller det andra utan eftersträvar att visa hur gestaltade landskap är produkter av både natur och kultur och att man bör utgå från denna dualism vid tolkningen av en plats. Spirn har i flera texter fördjupat sitt resonemang kring vikten av att kunna läsa och tolka landskapet fysiskt och över tid som en metod som gör det möjligt att ingå i en konversation med landskapet. Begreppet *landscape literacy*, av Spirn utvecklat som en parallell till *language literacy*, öppnar för att läsa och tolka landskapet, och att genom denna läsning även förstå att det mot bakgrund av en lång tidshorisont aldrig förblir detsamma. Med hjälp av begreppet *landscape literacy* blir det möjligt att läsa landskapet – trädgårdar, parker – både bakåt och framåt i tiden, att förstå att kumulativa förändringar i landskapet, som katastrofer och överlagringar, skapar det nutida landskap som vi kan se, läsa och tolka.² Med Spirns egna ord: ”To read landscape is also to anticipate the possible, to envision, choose, and shape the future.”³ Begreppet gör det vidare möjligt att se landskapet som något mer än ett estetiskt uttryck, att se förbi ytan – ”the physical appearance” – och därigenom komma åt underliggande historier och processer. Spirns resonemang är i högsta grad relevant ur ett hållbarhetsperspektiv. Det är också hållbarhets-

² Anne Whiston Spirn, ”One With Nature’. Landscape, Language, Empathy and Imagination”, i *Landscape Theory*, red. Rachel Ziady DeLue och James Elkins (New York och London: Routledge 2008), s. 61.

³ Anne Whiston Spirn, ”Landscape Literacy and Design for Ecological Democracy. The Nature of Mill Creek, West Philadelphia”, i *Grounding Urban Natures*, red. Henrik Ernstson och Sverker Sörlin (Cambridge, MA: MIT Press, 2019), s. 109–136.

aspekter på landskapsarkitektur som jag intresserar mig för i denna text.

Syftet med detta kapitel är att visa hur landskapsarkitektur med utgångspunkt i ett historiskt perspektiv kan tolkas utifrån föreställningar om hållbarhet, ekologi och klimat och att göra det inom ämnet konstvetenskap. Detta görs genom att inta ett kritiskt förhållningssätt till trädgårdar, parker och landskap men också till historieskrivningen så som den formulerats inom ämnet konstvetenskap och på landskapsarkitekturens fält. Vid sidan av Spirns diskussion om *landscape literacy* har jag valt att vända mig till landskapsarkitekten Elizabeth K. Meyers texter om relationen mellan hållbarhet och skönhet och hur estetiska upplevelser kan leda till omtanke om miljön.⁴ Spirn och Meyer diskuterar främst dagsaktuella förhållningssätt inom landskapsarkitekturen, men jag har valt att använda deras tankegångar även för att undersöka och tolka äldre tiders gestaltade parker, trädgårdar och landskap. Hur ser det ut om vi rör oss bakåt i tiden, till olika historiska skeenden? På vilka sätt har landskapsarkitektur – parker, trädgårdar, landskap – tidigare praktiserats, visualiserats och diskuterats med utgångspunkt i begrepp som vi idag förbinder med ekologi, hållbarhet eller klimat? Hur kan vi idag förstå konstnärliga uttryck utifrån ovanstående begrepp och hur kan en miljömedveten trädgårdarnas och landskapsarkitekturens historia ur ett konstvetenskapligt perspektiv formuleras?

Människans interventioner i landskapet

Med ett långt perspektiv på trädgårdshistoria och landskapsarkitektur framträder en djup mångskiktad historia. Placeringen av trädgårdar har ofta mycket lång kontinuitet. En plats som en gång visat sig fördelaktig för odling kan många hundra år senare användas för samma syften även om den till formen kan ha för-

⁴ Elizabeth K. Meyer, "The Post-Earth Day Conundrum. Translating Environmental Values into Landscape Design", i *Environmentalism in Landscape Architecture* (Washington DC: Dumbarton Oaks 2000), s. 187–244. Elizabeth K. Meyer, "Sustaining Beauty. The Performance of Appearance. A Manifesto in Three Parts", *Journal of Landscape Architecture* 3:1 (2008), s. 6–23.

ändrats radikalt. En sådan kontinuitet kan ses som ett uttryck för hållbarhet. Jordmån, tillgång till vatten och förmånligt väderstreck har varit avgörande för valet av plats och platsen har valts av någon som haft förmåga att läsa dess fördelar ur ett odlingsperspektiv likaväl som ur ett estetiskt perspektiv. Detta uttalade kretsloppstänkande och förhållningssätt till jordens resurser, jordmån och klimat har i många delar av världen varit förutsättningen för att överhuvud taget kunna odla och därmed överleva. Inom islamisk trädgårdskonst har vattnet historiskt sett exempelvis utgjort ett livgivande inslag som man behövt hushålla med, både när det funnits för mycket och för lite av det. Genom sinnrika konstruktioner kunde vatten ledas i ledningar eller i kanaler för att bevattna trädgårdarna men också för att undvika översvämningar. Genom att reglera vattenmängderna kunde man hushålla med resurserna, hålla tillbaka för stora vattenmängder i samband med nederbörd och använda sparat vatten vid torka. Detta sätt att hushålla med naturresurserna bottnade i en förmåga att tolka landskapet, liksom att välja växter som tillsammans med byggda konstruktioner som dammar och kanaler skapade miljöer som skänkte svalka och gav fruktskördar samtidigt som de var estetiska, symboliska och religiösa uttryck.⁵

Människans agerande, påverkan och prägling av landskapet kan också tolkas på andra sätt. Genom att ersätta skogsmiljöer och jordbruksmark med trädgårdar och parker, genom att tämja, dämna upp eller täcka över vattendrag, terrassera eller spränga marken har människan uttryckt sin makt över landskapet. Europeiska trädgårdar anlagda från renässansen och framåt har exempelvis ofta omfattat mycket stora arealer där platsens ursprungliga förutsättningar kan ha förändrats helt. Träd och annan växtlighet kan ha avverkats för att ge plats åt helt andra växter som har ansetts passa bättre till föreställningar om den ideala trädgården. Personer som haft sina bostäder på platsen kan ha tvingats flytta mot sin vilja för att lämna utrymme

⁵ För en djuplodande analys av islamiska trädgårdar, se Steen Estvad Pedersen, *Drömmen om Paradiset. Islamisk havekultur* (Köpenhamn: Gyldendal, 2005).

för den eftersträvade kompositionen, det gestaltade landskapet. Trädgårdar av sådant slag har ofta tolkats som enastående konstnärliga manifestationer. Den kungliga miljön och världsarvet Drottningholm utanför Stockholm med slott, teater och andra byggander samt trädgårdar tillkomna under flera epoker, är ett bra exempel på en sådan miljö. Den kan räkna sina anor från Gustav Vasas tid och är som fysiskt och estetiskt uttryck ett framträdande exempel på drottningarna Hedvig Eleonoras och Lovisa Ulrikas liksom Gustav III:s ambitioner som byggherrar.

Den som idag besöker en formell trädgård eller betraktar en av många avbildningar från tiden – exempelvis av Drottningholm eller Versailles – läser den med största sannolikhet som en välkomponerad miljö tillkommen i nära samklang med byggnaderna och som en plats att röra sig runt i och i relation till det som finns på platsen, en plats präglad av skönhet och harmoni. Den kan förstås som hållbar i ett månghundraårigt perspektiv, men den skulle lika gärna kunna uppfattas som ett uttryck för människans självpåtagna rätt att omskapa och omtolka landskapet, att behärska och auktoritativt ställa sig över naturen och även över andra personer. Med ett sådant synsätt framträder människan som en inkräktare som gjort starka och för den delen irreparabla avtryck i det fysiska landskapet. De landskapsparke som formades under 1700-talet kan med sina till synes naturliga former ses som barockträdgårdens motpol, som ett konstnärligt uttryck som tar sin utgångspunkt i naturens egen kraft, i markens formationer och topografi, i de träd som växer naturligt på en plats, likt det Södermanland skalden Johan Gabriel Oxenstierna betraktade som en engelsk trädgård.⁶ Men skenet bedrar. Även här har människan på ibland övertydliga sätt gjort avtryck genom att plantera träd i dungar som ska se ut som om de alltid har vuxit där, eller anlagt gångvägar som på ett osökt vis leder fram till utsiktspunkter, vyer över landskapet eller till minnesmärken.

⁶ Johan Gabriel Oxenstierna, *Skördarne* (Stockholm: Johan Pehr Lindh, 1796). Under 1700-talet användes begreppet engelsk trädgård för den typ av park som idag vanligen kallas landskapspark.

Under 1800-talet hävdades det i sin tur, i vissa kretsar, att trädgårdar med tuktade träd och spikraka häckar kunde betraktas som fysiska uttryck för tidens vilja att behärska och tukta människan, en syn på individen som franska revolutionen med sin kritik av enväldet hade förändrat. Trädet med fritt växande krona kunde ses som en spirande tanke om att människan inte kunde ta sig rätten att styra över naturen. Vi ser här en ingång till tankar kring en hållbar miljö, särskilt då inhemska träd – bok, ek, lönn, lind – har utgjort stommen i en sådan park. Men för att den även i fortsättningen ska kunna vara just hållbar krävs att människan har tillgång till ett språk som gör det möjligt att tolka den i det långa perspektivet. Vår egen tids bristande förmåga att läsa landskapet gör att plötsliga översvämningar eller torka på en plats framstår som obegripliga, medan de i själva verket kan ha sitt ursprung i övertäckta äldre strukturer som gör att vatten söker sig till synes oförutsägbara vägar, eller att vi inte förstår att det var betande djur som genom att hålla marken öppen bidrog till att en viss typ av flora etablerades.⁷

Trädgårdar, ekologi och nationalism

Inom ett trädgårdshistoriskt sammanhang har begreppet ekologi begripliggjorts på olika sätt. Det har handlat om att välja växter efter platsens förhållanden, att gallra, renodla och komplettera växtbestånd för att få fram vissa vegetationstyper eller att relatera dem till byggnader. I andra sammanhang har det handlat om att odla utan kemiska tillsatser. Spirm urskiljer åtminstone tre betydelser: ekologi som vetenskap, ekologi som mandat för etisk hållning samt ekologi som estetik och som norm för skönhet, men påpekar också att de ofta förs samman eller blandas ihop.⁸ Många av oss kan säkert känna igen oss i dessa olika betydelser, och kanske främst i den etiska hållningen som kommer till uttryck genom valet att handla ekologiska frukter och grönsaker.

Under 1900-talets första hälft var många landskapsarkitekter upptagna av att diskutera, omförhandla och praktisera ekologi i

⁷ Spirm 2019, s. 112.

⁸ Spirm 1997, s. 256.

relation till naturvård men också till begrepp som nation och landskap. I USA började den dansk-amerikanska landskapsarkitekten Jens Jensen (1860–1951) kring sekelskiftet 1900 att flytta in växter från prärien i urbana miljöer som ett sätt att tolka det han uppfattade som USA:s ursprungslandskap. Genom att använda det han betraktade som regionala växter och ekologiska processer strävade han efter att skapa autentiska växtsamhällen. Jensen ansåg att det fanns ett samband mellan nation, ras och naturomgivningar; att dessa var intimt sammanvävda med varandra. Med denna så kallade Prairie Style ville han visa fram präriens växter som en del av nationens historia som också skulle frambringa den bästa människotypen.⁹ Dessa övertoner om ras och nation fick ännu starkare fäste i Tyskland där landskapsarkitekten Willy Lange (1864–1941) och flera av hans samtida tog tankarna om naturträdgården med inhemska växter ett steg längre. I *Gartengestaltung der Neuzeit* (1907) förde Lange fram starkt nationalistiska åsikter om nation och natur, specifikt kring den tyska naturen och växtplatsers fysionomi. Under åren fram till andra världskriget vidareutvecklades dessa tankefigurer med starka politiska förtecken till en aktiv del i den nazistiska ideologin.¹⁰

Trädgårdar och kolonialism

Ur ett konstvetenskapligt perspektiv har trädgårdar som inledningsvis nämndes oftare studerats utifrån estetik med betoning på form och färg, men mindre utifrån vad som faktiskt har växt på platsen och hur denna växtlighet har funnit sin väg dit. Trädgårdar har under årtusenden utgjort självklara platser för växter från främmande eller avlägsna länder. Växter har färdats kors och tvärs över jordklotet: tulpanen, rosen och äpplet är några exempel. Växter har hämtats ur ett sammanhang och fått

⁹ Robert E. Grese, *Jens Jensen. Maker of Natural Parks and Gardens* (Baltimore och London: The Johns Hopkins University Press, 1992), s. 44–61, 194–195.

¹⁰ Joachim Wolschke-Bulmahn, ”The Nationalization of Nature and the Naturalization of the German Nation. ’Teutonic’ Trends in Early Twentieth-Century Garden Design”, i *Nature and Ideology. Natural Garden Design in the Twentieth Century*, red. Joachim Wolschke-Bulmahn (Washington DC: Dumbarton Oaks 1997), s. 192 ff.

en hemort i ett annat, en hemort som med tiden blivit så självklar att det kan vara svårt att föreställa sig att en viss växt inte alltid funnits i ett specifikt land. Med kolonialiseringen av världen ökade växtimporterna, särskilt under 1800-talet då en lång rad tekniska landvinningar gjorde det lättare att frakta människor och varor över jordklotet. Särskilda växtjägare sökte upp och förde växter från Sydamerika, Asien och Afrika till Europa där dessa dyrbara exklusiviteter tog plats i privata trädgårdar och offentliga parker, ibland även i de enklaste miljöer. Även benämningen av växter är en del av kolonialiseringen. När växter fördes till Europa följde inte de lokala benämningarna med. De gavs nya namn av Carl von Linné och i hans efterföljd av andra botanister eller av växtjägarna själva, namn som exempelvis anknöt till dem som ”hittade” växterna eller till hur man uppfattade deras form. I väst är det säkert få som reagerat över det så kallade binomiala systemet och växters vetenskapliga namn. Men kolonialismen är genom växtnamn fortfarande närvarande i trädgården, såsom Jamaica Kincaid skriver i (*Boken om*) *Min trädgård*.¹¹

Även växters användning i kulturellt skapade miljöer kan relateras till en kolonial diskurs. När den brasilianska landskapsarkitekten Roberto Burle Marx (1909–1994) omfamnade den modernism som från 1930-talet blev ett så framträdande uttryck i formandet av det moderna Brasilien, både i Rio de Janeiro och i landets nya huvudstad Brasilia, gjorde han det i ett land med en lång kolonial historia. Detta förhållande hade även inverkan på vilken typ av växter som användes i landets parker och trädgårdar, liksom hur de sattes samman i planteringar och rabatter. Detta ville Burle Marx förändra och genom hans gestaltningar framträder den politiska landskapsarkitekten som ville framhäva och använda inhemska brasilianska växter för att skapa ett annat uttryck än det han uppfattade som den gamla världens sätt att forma stadslandskapet. Hans agerande var ett uttryck för miljöomsorg med ekologiska förtecken. Det var i storskaliga urbana miljöer som Rio de Janeiro och Brasilia denna ekologiska

¹¹ Jamaica Kincaid, (*Boken om*) *Min trädgård* (Stockholm: Tranan 2020).

landskapsarkitektur skulle slå rot och frodas, som en del av den modernitet som arkitekturen bjöd samtidsmänniskan på. Det är lätt att fastna vid Burle Marx' ritningar och enbart läsa dem som exempel på samtida brasiliansk konst, som färgstarka abstrakta målningar, men de var snarare ett medium på vägen mot tredimensionella gestaltningar.

Burle Marx' ekologiskt inriktade landskapsarkitektur tog sig en omväg över Europa och den botaniska trädgården i Berlin-Dahlem där han omkring 1930 för första gången såg större samlingar av brasilianska växter. I föreläsningen "Gardens and ecology" deklarerade han att "the garden is based on an ecological base, especially in a country like Brasil, with extremely varied conditions". För Burle Marx var estetik förenat med ekologi. Växterna skulle stå i relation till landskapets karaktär, och då passade inte kosmopolitiska – läs, av européerna använda – växter. Han intresserade sig för färg och för hur jordmån och markens mineraler påverkade växterna. Burle Marx' parker och trädgårdar var inte nödvändigtvis ekologiska i sig själva, men de blev ekologiska genom att han talade och skrev om dem som ekologi. Han eftersträvade "artificial ecological associations" vilka kom till liv i hans laboratorium – den egna trädgården där han experimenterade med de växter som skulle bidra till att bygga en latinamerikansk civilisation och kultur. Vi ser här en landskapets vokabulär med ord för ekologi och modernitet, en modernistisk identitet och skapandet av ett artificiellt landskap i brasiliansk storstadsmiljö – dock ingen enkel imitation av naturen, men en vetenskaplig förståelse av natur, i Spirns analys av begreppet. Naturen gjordes *man-made* i vilket det visuella uttrycket spelade stor roll.¹² Burle Marx' urbana landskap kan ses som uttryck för en stark optimism – en framåtblickande rörelse i vilken Brasiliens urgamla flora ledde folket in i framtiden. Burle Marx refererar inte direkt till kolonialismens effekter, men indirekt kan man uppfatta en sådan hållning. Det finns en möj-

¹² Roberto Burle Marx Lectures. *Landscape as Art and Urbanism*, red. Gareth Doherty (Zürich: Lars Müller Publishers 2018), s. 135–144. Burle Marx föräldrar kom från Nederländerna respektive Tyskland.

lighet att läsa hans arbeten utifrån en hållbarhetsaspekt, även om de urbana projekten som sådana gjorde stora ingrepp i den befintliga miljön. I takt med att Brasiliens natur odlas upp kan Burle Marx' experimenterande med landets växter framstå som mera autentiskt än vad ursprungliga habitat tillhandahåller.

Det kurerade landskapet

Mot bakgrund av erfarenheterna från andra världskriget och behoven av att bygga upp hela samhällen som raserats började en annan rörelse ta form omkring 1950. Bland tidens landskapsarkitekter fanns en stark oro inför framtiden, liksom en övertygelse om att just deras yrkesgrupp var nyckeln till ett hållbart samhälle. Genom International Federation of Landscape Architects (IFLA) – bildat 1948 – kommunicerades landskapsarkitekternas roll i samhällsbyggandet. Om flera yrkesgrupper, som landskapsarkitekter, geologer och lantmätare, samverkade kunde de tillsammans förhindra att naturen skulle utarmas och förstöras genom människans ingrepp. Såväl utförda verk som publicerade texter reflekterar tankar om hållbar gestaltning, omsorg om landskapet och hushållning med resurser i relation till estetiska uttryck. Den brittiska landskapsarkitekten Brenda Colvin (1897–1981) var en av de största samhällskritikerna. För Colvin var det obegripligt att människan kunde göra sina omgivningar helt obrukbara för framtida generationer – precis lika obegripligt som att hon startade krig och lämnade efter sig olösta konflikter – liksom hur det kunde komma sig att människan inte tagit till sig elementär kunskap för att förhindra det. Colvin ansåg att känslan av individuell överlägsenhet, att människan kunde styra över landskapet och omvandla det för mänskliga aktiviteter, var baserad på en illusion.¹³

¹³ Brenda Colvin, *Land and Landscape* (London: John Murray, 1947), s. 1. Trish Gibson, *Brenda Colvin. A Career in landscape Architecture*, (London: Frances Lincoln, 2011), s. 130.

Bild 7.2. Vid sin egendom Sítio i västra Rio de Janeiro i Brasilien hade Roberto Burle Marx det ”laboratorium” där han provodlade växterna innan han använde dem i sina projekt. Sítio är världsarv sedan 2021. Foto: Diego Rodriguez Crescêncio © Iphan/SRBM

I Sverige intog Sylvia Gibson (1919–1974) en inställning liknande Colvins, nämligen att människan våldförde sig på jorden men att det gällde att uppnå ekologisk balans: ”The fact that man is consuming land at a terrible and accelerating rate is rightly a cause of great alarm. If we do not want to turn the whole earth into a desert, we must work in accordance with the laws of nature and not against them. Ecological balance must be maintained in rural and urban areas”.¹⁴ För Gibson och flera av hennes kollegor handlade det om att integrera nytt i gammalt och att lämna så få materiella avtryck som möjligt, att utnyttja uppväxta träd eller topografins egna former. Många av välfärds-samhällets vardagslandskap tillkomna från 1930-talet anlades med utgångspunkt i kulturlandskapet och med det som uppfattades som skönhetsvärden i centrum.

¹⁴ Sylvia Gibson, ”Summary of the Discussions of Study-Group A”, opublicerat manuskript för ”The Role of Landscape Architecture in Preservation of Natural Beauty and Scenery in Urban and Rural Areas”, publicerat i *Shaping Tomorrow's Landscape. Preservation of Existing Values in Landscapes and the Creation of New Landscapes* (volume 1: The landscape architect's role in conservation) red. Sylvia Crowe and Zvi Miller (Amsterdam: Djambatan, 1964), s. 74–76.

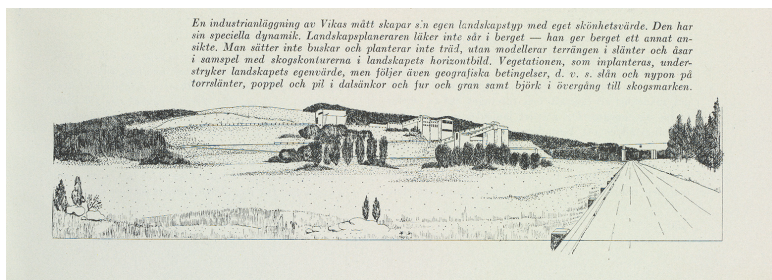

Bild 7.3. Skånska Cements fabrik Stora Vika på Södertörn anlades efter andra världskriget för att täcka behovet av cementtillverkning. Hela landskapet, inklusive industri, bostäder och samhälle, fogades in i Ulla Bodorffs landskaps-gestaltning. Ur tidskriften *Hem i Sverige*, 1951. Foto: Kungliga biblioteket.

Det gällde att hushålla med markresurserna och placera stora strukturer så att de samspelade med landskapet för att ge intryck av att de alltid funnits där. Ett framträdande exempel är Skånska Cements fabrik med tillhörande bostäder i Stora Vika på Södertörn vars landskap gestaltades av Ulla Bodorff (1913–1982) omkring 1950. Enligt Bodorff hade den stor-skaliga industrin tillfogat så manifesta sår i landskapet att det var omöjligt för landskapsarkitekten att reparera det. Det enda som återstod var att ge landskapet ett nytt ansikte, ett slags plastikoperation.¹⁵ Idag är cementtillverkningen nedlagd och samhället ter sig pittoreskt, men medan produktionen pågick lade sig kalkdammet över all växtlighet.

Landskapsarkitektur i ett hållbart samhälle

Idag kan vi se att landskapsarkitekters vilja att medverka i upp-byggnaden och utvecklingen av det de betraktade som hållbara samhällen och industrier i hög grad är del av vår egen tids problematiska situationen med ökade utsläpp av koldioxid och växthusgaser, den tidsålder som fått beteckningen antropo-

¹⁵ Ulla Bodorff, ”Stora Vika – bostadsområde för Skånska Cementaktiebolaget”, *Hem i Sverige* (1951), s. 129. Ulla Bodorff, ”Landskapsplaneringen vid Stora Vika”, *Byggnästaren* årg. 29, nr 10 (1950), s. 212. Catharina Nolin, ”The Politics of Densification and Sustainability in Urban Green Heritage Spaces”, i *Heritage and Sustainable Urban Transformations. Deep cities*, red. Kalliopi Fouseki, Torgrim Sneve Guttormsen och Grete Swensen (London: Routledge, 2019), s. 208–218.

cen.¹⁶ Vi kan också konstatera att de tankegångar och etiska ställningstaganden som de uttryckte under decennierna närmast efter andra världskriget ännu ekar ohörda eller först nu har börjat vinna gehör. Hur kan då gestaltade landskap, parker och trädgårdar bidra till ett hållbart samhälle och vilket ansvar förutsätts landskapsarkitekter ta för en hållbar samhällsutveckling? Landskapsarkitektur är en komplex verksamhet som involverar ett stort antal ställningstaganden och beslut, tagna på konstnärliga och estetiska, ekonomiska och praktiska, klimatomfattiga, geologiska och topografiska grunder. Idag uppehåller sig många landskapsarkitekter och planerare vid att skapa miljöer som ska bidra till ett mer hållbart samhälle, exempelvis genom att arbeta med dagvattenhantering, skyfallsskydd och återbruk, eller genom att omvandla artfattiga gräsplaner till blomstrande ängar. De konkreta skälen varierar. Det kan vara en del av en kommuns miljöstrategi inför framtiden och därför ingå i beställda uppdrag. Det finns reella hot om att ökade regnmängder och höjda temperaturer leder till översvämning, särskilt i områden med mycket hårdgjorda ytor och begränsad grönska. Människans ingrepp i natur och miljö med temperaturförändringar som följd kommer på sikt att leda till förändrade betingelser. Vissa träd och växter kommer inte att få de temperaturväxlingar över säsong som är nödvändiga för deras överlevnad, andra växter kommer att finna sig till rätta i miljöer som tidigare varit för kalla, ytterligare andra som sedan länge är etablerade kan få svårt att klara torka. Skadedjur och andra insekter som tidigare varit ovanliga på våra breddgrader kommer att finna vägen till oss som en effekt av förändrade temperaturer.

I dagens alarmerande tillstånd är det svårt – särskilt för en lekman – att avgöra vad som i olika tekniska lösningar verkligen leder till en hållbar framtid, en framtid som också förväntas vara både ekonomiskt och socialt hållbar. Å ena sidan finns en vilja

¹⁶ För en introduktion till begreppet antropocen, se J.R. McNeill och Peter Engelke, *The Great Acceleration. An Environmental History of the Anthropocene since 1945* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2014).

att spara på jordens ändliga resurser, att använda växter som är väl etablerade i en trakt och som är härdiga året om, att återbruka såväl växter som byggmaterial. Å andra sidan ser vi en fortsatt utbredd användning av konstgräs, trots att de negativa effekterna är väl kända, som att mikroplast fastnar i kläder och skor och därigenom följer med in i tvättmaskinen och ut i vattnet. Sten hämtas långväga ifrån och produceras under undermåliga arbetsförhållanden. Allt fler ytor – även i grönområden – täcks med asfalt, betong eller plattor, vilket leder till att ökade regnmängder inte sugs upp av marken. För att tala med Spirn finns det en bristande förmåga att gå till botten med de tillstånd som träder fram i urbana miljöer. Men språket strukturerar vårt tänkande och genom att utveckla vårt språk för att läsa landskapet skulle vår förmåga att tolka det som ett kontinuum med en lång historia som ska kunna leda in i framtiden öka. Begreppet hållbarhet kan öppna för att diskutera återbruk av växter och byggnadsmaterial, att använda lokalt material som sten, trä eller rivningsmassor för att modulera landskapet, om renodling och komplettering för att skapa vegetationstyper relaterade till specifik topografi. Vilken utformning kommer i ett långt perspektiv att uppfylla alla krav på hållbarhet, inklusive social hållbarhet? Hur hållbar är så kallad ”*biophilic design*” i ett långt perspektiv?¹⁷ Och för vem är det hållbart? Är det hållbart för dem som bor i huset? Är det hållbart för fåglarna och insekterna? Eller för oss alla?

Med Drottningholms slottsträdgård mot framtiden

Låt oss återvända till det kungliga slottet Drottningholm. Idag är slottsträdgården som rekonstruerades under 1950- och 1960-talen en förhållandevis ensartad grön miljö som domineras av några få växtslag, främst lind, buxbom, thuja och gräs. Under 1600- och 1700-talen var det en rikt blomstrande miljö med stor variation av lökväxter, sommarblommor och blommande

¹⁷ ”*Biophilic design*” innebär att i en byggnad inkorporera naturen i form av träd, buskar eller mindre växter, till exempel på balkonger, terrasser eller på byggnadens tak för att därigenom understryka dess värde ur miljöhänsyn eller ur ett hållbarhetsperspektiv.

buskar, klippta enar och granar samt inslag av fruktträd. Lägg därtill att många av tidens trädgårdar hade omfattande fruktträdgårdar med äpplen, päron, plommon och körsbär, så också Drottningholms. En sådan växtrikedom av varierande ålder attraherar en mängd insekter och fåglar som har betydelse för klimatet och för oss människor. Denna rikedom syns i de blad i *Suecia antiqua et hodierna* som återger Drottningholms lustträdgård, men det kan vara svårt att uppfatta då gravyrerna är svartvita.¹⁸ När trädgårdskonst och landskapsarkitektur i konsthistoriska översiktsverk reduceras till bilder eller illustrationer av tredimensionella miljöer kan det i allmänhet vara svårt att uppfatta de exakta växtlagen, och kanske är det inte alltid heller så viktigt att förmedla. Den övergripande formen eller karaktären kan räcka långt ur ett visuellt perspektiv. Men i verkligheten och ur miljöhänsyn spelar de enskilda trädslagen och växterna stor – eller till och med avgörande – roll. Det handlar om den specifika kombination av natur och kultur som vi står inför i alla gestaltade landskap.

Ett av de betydelsebärande inslagen i lustträdgården på Drottningholm är de över 800 lindar som ramar in och skänker form och karaktär. Lindarna är av varierande ålder och så länge de är friska attraherar de mängder av insekter som är till nytta för såväl växtligheten som för oss människor. Ännu finns några lindar kvar från Hedvig Eleonoras tid, det vill säga träd planterade under 1600-talets senare del. Monokultur, här i form av de många lindarna, har gärna favoriserats i olika skeden av historien, men på sikt kan detta innebära en stor sårbarhet gentemot svampangrepp och andra sjukdomar. Ytterligare ett karakteristiskt inslag i Drottningholms lustträdgård är den städsegröna buxbomen (*Buxus sempervirens*) som planterad i olika mönster är en av grunderna i den så kallade broderiparterren.

¹⁸ Det topografiska planschverket *Suecia antiqua et hodierna* tillkom i etapper under 1600-talets andra hälft på initiativ av arkitekten och ämbetsmannen Erik Dahlberg. Dahlberg utförde alla de teckningar som ligger till grund för det omfattande verkets många gravyrer, vilka i sin tur omvamlades till gravyrer av bland andra Willem Swidde och Johannes van den Aeveelen från Nederländerna. Från 1700-talets början fanns hela planschverket till försäljning.

Buxbom kan klippas och låter sig fint formas till klot och andra figurer och det – utöver att den är grön året om – är sannolikt ett av skälen till dess popularitet. I lustträdgården har det stått buxbomsplantor sedan 1600-talet, sådana är också återgivna i Sueciansticken. Buxbom kan under rätt växtbetingelser bli mycket gammal, men på Drottningholm har plantorna bytts ut många gånger, av så enkla skäl som att de dött av för mycket sol när marken ännu varit frusen, för mycket regn eller för att rådjuren ätit upp dem. Vi ser här en antydning till att just buxbom med förändrat klimat, som mer nederbörd, kan bli svår att hantera. Sedan början av 2000-talet finns ytterligare en fara, i form av svampen *Cylindrocladium buxicola*. Om den skulle komma in i trädgården genom smittade plantor blir den svår att hejda och växten behöva bytas ut mot en annan art.

Om enskilda inslag i parker och trädgårdar ska värderas utifrån miljöhänsyn i stället för estetik kan vi konstatera att ängsmark och vildvuxet premieras framför monokroma gräsmattor. Gräsplanen som fanns som motiv redan i landskapsparkerna under 1700-talet, och utgjorde stående inslag i 1800-talets offentliga parker, bildade under modernismen i kortklippt form ett fysiskt och visuellt centrum i tidens parker och trädgårdar. Den underströk det konstnärliga i trädgårdsgestaltning och landskapsarkitektur och var ett samlande motiv att fästa blicken på. Den kunde bilda bakgrund till blommor och blommande buskar i alla dess färgschatteringar men också utgöra själva huvudmotivet. Beroende på vilka gräsfrön som valdes kunde färg- och formeffekter eller olika geometriska mönster, som romber och rutor, framträda. Den utgjorde grund för lek, spel och vila, för att njuta av solens livgivande strålar och var sensuell att gå på med bara fötter.¹⁹

Kortklippta gräsmattor breder idag ut sig i många trädgårdar och parker, också i landskapsparken på Drottningholm. Den mekaniska gräsklipparen har drivit utvecklingen i denna rikt-

¹⁹ För en ingående studie av gräsmattan under 1900-talet, se Torben Dam, ”Græsplænen gennem 100 år i Danmark – samfundsværdi og dyrkning”, *Bebyggelsehistorisk tidsskrift*, 77 (2019), s. 42–58.

ning. Men så har det inte alltid varit. Äldre fotografier visar att gräsytorerna i landskapsparken var produktiv mark och att man ännu på 1930-talet skördade gräset för att använda det som hö. Den vackert gröna gräsmattan är estetiskt tilltalande, men den är också mycket vattenkrävande. När den hålls kortklippt torkas den lätt ut av solen och vi vill gärna vattna den. I en framtid med stigande temperaturer är det troligt att färskvatten behövs till annat än bevattning av gräsmattor, och det gäller lika mycket villaträdgårdar i vilka kortklippta gräsmattor likaså är ett stående inslag. I dag vet vi också att stora gräsmattor är artfattiga och på samma sätt som platanen mindre intressanta för insekter och fåglar.

Hållbar skönhet – hållbar natur?

Med rätt kunskap går det att se klimatförändringar med blotta ögat i parker och trädgårdar. Angrepp från insekter bidrar till att träd blir sjuka. Almsjukan som orsakas av en svamp och som vunnit stor spridning gör det omöjligt att använda almar som historiskt varit vanliga i offentliga miljöer. Almarna i Kungsträdgården som klarade Almstriden 1973 och som med sin karakteristiska form ses om ikoniska i parken kan mycket väl fås på fall av almsjukan i stället. Plataner har under lång tid favoriserats som alléträd i stadsmiljöer för att de har visat sig motståndskraftiga mot avgaser. Idag står det klart att detta träd med sin vackert flammig stam och karakteristiska lövverk inte drar till sig tillnärmelsevis lika många insekter, fjärilar och fåglar som till exempel lindar och björkar, för att inte tala om ekar. Träden blir därigenom trots sin motståndskraft snarare en belastning än en tillgång. Det kan tyckas att det vore enkelt att byta ut alla plataner mot sådana som attraherar fler insekter, men det är också förknippat med stora kostnader som kanske inte är försvarbara ens ur miljöhänsyn.²⁰

²⁰ Pernille Stensgaard, ”Træernes nye hierarki”, *Weekendavisen* 6 maj 2022.

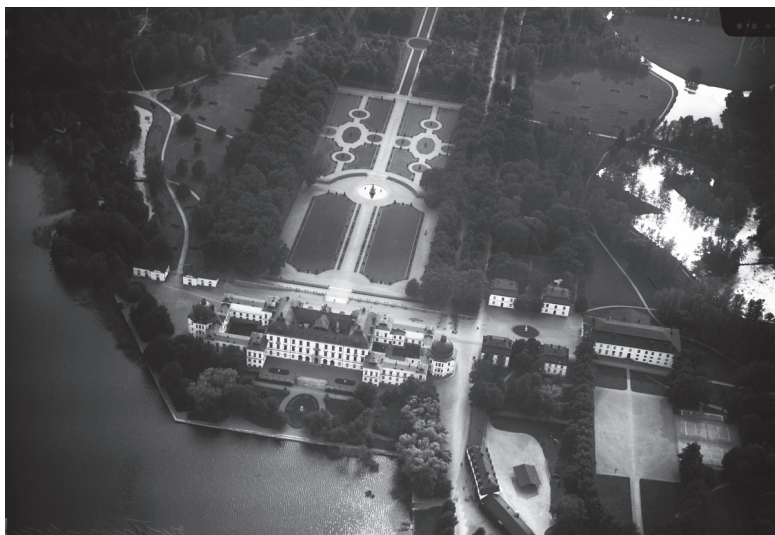

Bild 7.4. Drottningholm från luften. I parken som omger lustträdgården syns höhässjor. Flygfoto av Oscar Bladh, 1930- eller 1940-tal. Nordiska museets arkiv, NMA.0042181. Reprofoto: Nordiska museet.

På sikt kommer klimatförändringarna att påverka estetiken. Samtidigt är de estetiska uttrycken fortsatt väsentliga och parker och trädgårdar ska inbjuda till användning, rekreation, lek och även kunna fungera tillsammans med miljöorienterade perspektiv. Hur långt är vi beredda att gå för att landskapsarkitekturen ska vara en del av en hållbar framtid? Parker och trädgårdar är också bångstyrig natur – det är svårt att ändra på. Men det handlar också om miljöer med höga kulturvärden som på ett eller annat sätt ska bevaras. Kan estetik och form bidra till ett hållbart samhälle, eller står skönhet utanför hållbarhet? Att diskutera skönhet i relation till hållbarhet ökar komplexiteten, vilket bland annat Elizabeth K. Meyer har visat i sina texter.²¹ Hur ska vi resonera kring de miljöer av kulturhistoriskt värde som vi redan omger oss med och där skönhetsaspekten är en del av värderingen när vi ska inkludera miljöhänsyn i vårt handlande och tänkande? Vad vill eller kan

²¹ Meyer 2008, s. 10 ff.

vi ge avkall på av form och karaktär i en kulturhistorisk miljö för att säkra hållbarheten?

Drottningholm är både världsarv och statligt byggnadsminne, vilket ställer särskilda krav på bevarande i långsiktigt perspektiv. Kan vi ge avkall på prydligt kortklippta gräsmattor? Kan vi låta miljön bli mera bångstyrig? Att låta gräs i parker och trädgårdar växa högre med återskapad blomsterprakt skulle ge en ökad biodiversitet samtidigt som det kulturhistoriska intrycket skulle kunna förstärkas. Att slå gräset en gång om året i stället för att klippa det regelbundet ger två helt olika resultat och visuella möten, och som Meyer påpekat har under stora delar av 1900-talet skönhet i modernismens förståelse av begreppet varit den kortklippta enhetliga gröna ytan.²² Det är enkelt att i teorin konstatera att monokroma gräsmattor och ensartade former är negativa ur ett hållbarhetsperspektiv, men samtidigt är de en del av ett historiskt uttryck. Här finns alltså en ambivalens att reflektera över och ta som utgångspunkt för fördjupade resonemang.

I den mån trädgårdskonst och landskapsarkitektur varit inlemmade i konstvetenskaplig historieskrivning har det i första hand varit med utgångspunkt i form och estetiska uttryck, till viss del även utifrån funktion, men huvudsakligen omfattande tiden fram till omkring 1800. I likhet med Spirn vill jag läsa landskapet både bakåt i tiden och framåt, som ett långsamt skådespel, men också som ett kontinuum.²³ Ett ensidigt fokus på estetiska uttryck kommer sannolikt inte att vara relevant i framtiden, snarare behöver en större tyngd ges åt ekologiska och etiska aspekter. Genom att integrera senare perioder i konstvetenskaplig historieskrivning kan man på ett tydligare sätt fånga upp och diskutera landskapsarkitektur utifrån värden som berör ekologi, hållbarhet och klimat. Samtidigt har vi en del att lära av historien. Kanske, med Spirns ord, för att kunna förutse det möjliga. Men också för att kunna föreställa sig, välja och forma framtiden.

²² Meyer 2000, s. 215, s. 217.

²³ Spirn 2008, s. 43–45.